

EVE SWEETSER JA MARK JOHNSON: SÕNATÄHENDUSTE DIAKROONILINE ARENG. PREPROPOSITIONAALSED IMIDŽISKEEMID. MODALITEETIDE PROBLEEM

Sünkroonia ja diakroonia vahekorra üldisemalt

Võtame ühe varem juba toodud näite: sõna **krants**, mis võis mäletatavasti tähendada nt.

- a) pärga;
- b) heledat karvavõru ümber koera kaela;
- c) teatud laadi “mitte-elitaarset” koera ennast;
- d) ulakat poissi.

Kaasaegse eesti keele sünkroonias olevad kõik need alltähendused samaaegselt ja moodustavad sõrestiku *krants*-sõna polüseemiale. Nende tähenduste ajaline tekkejärjekord oli aga tõenäoliselt selline: alul ‘pärg’ → siis ‘koera kaelakarvad’ → siis ‘koer’ → siis ‘ulakas poiss’.

See pole iseendast midagi uut. Lugematuid kordi on räägitud, et mingi asja sünkrooniline hajum pole midagi muud kui n-ö. diakrooniliste protsesside jäljed või kokkupildistused ühte ja samasse kaadrisse. Folkloorsete üksuste jagunemine nn. **redaktsioonideks** või **lokaalredaktsioonideks** on sellesama asja ilming ja soome koolkond nägi kurja vaeva, et selle sünkroonilise rägastiku seest või tagant diakrooniliste protsesside järjestust ja kulgu välja nõiduda (üldjuhul küsitavate tulemustega, nagu ka tihti on väidetud).

Samad vahekorrad nähtuvad keelte **häälikumuutuste** alal. Toome tillukese näite eesti ja läänemeresoome vokalismist.

Sünkroonilisi vahekordi esindavad nt. sellised efektid:

(1) **Sugulaskeeled ja ühe keele murded**: ee *pära* ~ sm *perä*; ee *põud* ~ sm *pouta*; sm ja eP *tie* ~ ee (kirjak.) *tee* ~ eL *tii*; nagu ka *tüö* ~ *töö* ~ *tüü* jpt. jpt.

(2) **Laadivaheldused** nähtuvad vahekorrad: *tuua* ~ *toob*; *siga* ~ *sea*; *siia* ~ *seal*; *luba* ~ *loa* jne.

(3) **Läänemeresoome vokaalharmoonia**: sõnade järgsilpide vokaalid säilitavad esisilbi vokaalide graviteedi: kui esisilp on eesvokaalne, on ka järgsilbid eesvokaalsed, kui tagavokaalne, siis tagavokaalsed.

(4) **Läänemeresoome runo- ja regilaulu alliteratsioon**is nähtuvad vokaaliseosed. Ideaalis taotletakse nähtavasti puhast vokaalikattuvust, ja see ongi alliteratsiooni vokalismis tõepoolest statistiline dominant: **mehed meilla**; **kullad kulutab**; **looja loogu**; **jäljed jäivad** või mida iganes. Kuid ka väljaspool puhast samasust ei paaaritu vokaalid sugugi juhuslikult, vaid eelistused järgivad mitme kihina teatavaid foneetiliste tunnusjoonte ja nende kombinatsioonide samasusi. Näiteks mittemadalas vokaalikompleksis

★ paremuselt teise suhte annavad kõrge ja keskkõrge vokaali suhted: *o + u*, *e + i*, *ö + ü*, st. need, mis on samad graviteedi, labiaalsuse ja mittemadaluse poolest ning erinevad ainult kõrguse poolest;

★ labiaalsuse vahet (kõrguse ja graviteedi samasuse korral) tunnetatakse suurema vahena; seda juhtu esindavad eesti keeles paarid *o + õ*, *e + ö*, *i + ü*;

★ labiaalsuse ja ühtlasi kõrguse vahe (graviteedi samasuse korral) on paremuselt järgmine: *u + õ*, *i + ö*, *e + ü*;

★ graviteedi vahe (kõrguse ja labiaalsuse samasuse juures) on järgmine: *e + õ*, *u + ü*, *o + ö*;

jne. riburada mööda muud kombinatsioonid.

Madalaid vokaale on ainult kaks — *a* ja *ä*, ning nende jaoks ongi madaluse samasus esimene eelistus, st. kui vokaalne täiskattuvus pole võimalik, tavatsevad nad liituda omavahel, graviteedipiir ei ole nende jaoks tugevaim, kuid on siiski tugevuselt teine; järgmine on samalabiaalsus jne.

Ja näeme, et nendesamade lähivokaalide vahetused domineerivad ka läänemeresoome vokaalide diakroonilistes muutustes:

**tee* > *tie* ja *tii*; **soo* > *suo* ja *suu*; **töö* > *tüö* ja *tüü* (seega liitub *siia* ka nn. hilisdiftongide areng);

**talo* > ee *talv*; **küla* > ee *küla* (st. vokaalharmoonia kao jm. faktoritega kaasnevad muutused 1. ja 2. silbi vokaalivahekordades).

Samasugused analoogiad nähtuvad sõnatähenduste vahekordades: mis on sünkroonilises plaanis polüseemia,

see on diakroonilises plaanis uute tähenduste teke. Seegi pole mingi eile selgunud tõik, kuid kognitivistlik tähendusteooria oli alul tükk aega vaimustatud oma leidudest sünkroonilise keele alal ega pööranud sellele esialgu erilist tähelepanu.

Diakroonia fülo- ja ontogeneetiline aspekt. Kujundkõnevõime arengust lastel

Eriti kui jutt puudutab kujundikeelt, st. sõnatähenduste muutusi, mida võib kvalifitseerida metafooride või metonüümiatena, on diakroonilistes muutustes võimalik jälgida eraldi veel kaht plaani — **fülogeneetiliselt** (st. inimmeele ja -keele üldise ajaloolise arengu plaani) ja **ontogeneetiliselt** (st. inimindiviidi arengu plaani, arengupsühholoogilist plaani, sh. lapse kõne- ja mõtlemisvõime arengu plaani). Selt alalt olemasoleva kirjanduse maht on tervikuna väga suur, kuid lõviosa sellest on olnud mulle seni kättesaamatu, seetõttu saan refereerida vaid neid üldkohti, mida tean.

Ka Lakoff ja Turner räägivad oma raamatus “More than Cool Reason” argikeeles ringlevate nn. **konventsionaalsete metafooride** kohta, et nood on nimelt vahendiks, mille kaudu õpitakse mõistma “päris-metafoore”, st. kirjanduslikke “kõrgmetafoore”, nad on vahend, mille abil omandatakse n-ö. metafoori-grammatika.

Laste uuringute üldmoraal on samuti selge: alul lapsed ei oska figuratiivset keelt kasutada ega mõista seda.

Paljud lastekirjanikud on seda tõika mõnuga ära kasutanud: Eno Raua on “Peep ja sõnad”, Eduard Leppikul koguni kaks selleainelist — “Vanaisaga jalutamas” ja “Jälle vanaisaga jalutamas”. Üldstamp on selline, et rumalad lapsed küsivad metafooride ja fraseologismide kohta naiivseid küsimusi, mis näitavad, et nad mõistavad neid bukvaalselt, ning targad täiskasvanud või vanurid seletavad neile asjad ära. Peep küsib oma küsimusi selliste fraseologismide kohta, nagu *ninapidi vedama; säh sulle kooki moosiga; jänes põues; triibulised püksid; võta näpust*.

Taolisi juhte võib aga pea igaüks meenutada ka tõsielust. Nottinghami uurijad Brigitte Nerlich ja David Clarke räägivad, et nende laps oli ütlemlata hirmunud, kui kuulis, et vanemad peavad valima minema ja oma hääled ära andma. Minu enda lapsepõlves nimetati pildistamist ülesvõtmiseks ja mäletan, millist rahutust ja muret tegi mulle mu vanemate kavatsus viia mind Simuna alevisse fotograafi juurde ja lasta seal üles võtta, sest mulle oli teadmata, kas see ülesvõtmine võiks ka valus olla (süstimine igatahes oli küll), kui kauaks ma sinna üles pean jääma ja kuidas alla tagasi saan.

Mis saab edasi, selle kohta on eri autorid meelestatud veidi erinevalt.

Jüri Allik (“Looming” 1991) refereerib nt. E. Winneri, A. K. Rosenstiel ja H. Gardneri (1976) vaatekohta, et kujundikeele täieliku mõistmise eel läbivad lapsed kolm etappi:

- 1) maagiline etapp;
- 2) metonüümiline etapp;
- 3) primitiivselt metafoorse mõistmise etapp.

Toodud näitelause on: *The prison guard was a hard rock*. Maagilisel staadiumil mõistavad lapsed asja bukvaalselt: valvurid nagu ongi kohe päriselt kalju või kivi. Metonüümilisel astmel saadaks asjast aru nii, et valvurid tegelevad kuidagi või teevad midagi kivide või müüridega. Primitiiv-metafoorsel astmel on valvurid kuidagi füüsiliselt sarnased kaljude või kividega.

Igatahes näib, et metonüümiatete tegemise oskus kujuneb välja varem kui metafooridega opereerimise oskus. Viimane eeldab juba enamaid teadmisi maailmast ja selle liigendusest.

Nerlich ja Clarke leiavad, et varast metonüümilist staadiumi iseloomustavad nn. sunnitud metonüümilised üleküünitused (*compelled metonymical overextensions*). 2–5-aastase lapse leksikon on veel liiga napp, et kõiki asju prototüüpselt “õigete” nimedega nimetada. Üks metonüümilisi väljundeid ongi siin see, et asju nimetatakse neile tunnuslike hääletsuste vm. helide järgi. Täiskasvanud käsitavad seda vist vaistlikult — ma ei tea, kas õigesti või vääralt — millegi lastekeelele eriti iseloomulikuna ja vist suunavad omaltki poolt lapsi neid kasutama:

auruveduriga rong oli “tšuh-tšuh”; auto on “tuut-tuut”; lehm on “ammuu”; koer on “aua”; lammas on “mää”; telefon on “hallo” jne. Taolist võib toimuda laiemaltki, nt. interjektsioonidega: on raske oletada, kas hästituntud “päh” on laste endi leiutatud või pigem neile vanemate poolt õpetatud.

Või nt. kõiki silmapaistvalt “rattalisi” lelusid võidakse hakata kutsuma üldnimega “latas”.

Metonüümiatena annab päris lahedasti ja normipäraselt tõlgendada ka mitmesuguseid nn. illokutiivseid, st. illokutiivset jõudu (*illocutionary force*) kätkevaid akte, mida lapsed ei oska veel tavaviisiliselt vormistada. Nerlich ja Clarke toovad näiteid Martin Braine’ilt (1976): *want pocket!* = ‘tahan seda, mis on taskus’; *here more book!* = ‘anna v. pane siia veel raamatuid’ jms.

Hiljem, kui laste sõnavara, maailma- ja domeenitundmine on juba piisav, hakkavad nad metonüümiaid

kasutama loomingulisemalt. Seda tegevust N&C nimetavad *creative metonymical shrinking*. Matthews, nende poeg, ei armastanud süüa koolilõunaid, vaid tahtis võtta oma eine karbiga kodunt kaasa, nagu tegi enamik ta sõpru, ja kui talle seda lubati, ütles ta enam-vähem igale vastutulijale lauseid, nagu *I love being a lunch-box* või *I love being a sandwich, I really like being a sandwich*, mis on kahtlemata metonüümilised tuletised.

Ka N&C annavad mõista, et metafoorset järku retoorika tõlgendamine ja tootmine on metonüümiaga opereerimise oskusest keerukam ja tuleb hiljem; võrdlused oleksid justkui vaheastmeks metonüümia ja metafoori vahel. Nad märgivad, et metafooride loomine ja mõistmine eeldab domeenide ja kategooriate tundmist, et ehitada nende vahele metafoorseid sildu, leida sarnasusi väliselt mittesarnastes objektides ja sündmustes ning kasutada semantilisi segusid, blende. Retoorilise komponenti kõige hiljemini saabuvate ja kõrgemate astmetena nimetavad N&C nalju, mõistatusi, kalambuure.

Laste suhe naljade, kalambuuride, paradokside, absurdiga on ise tõeline paradoks.

Ühest küljest on igati usutav, et need retoorikakihid on teiste hulgas komplitseerituimad ja omandatakse kõige hiljem. Naljauurijad on toonud näiteid juhtudest, kus on ilmne, et lapsed juba teavad, et nalju rääkida on mitte üksi kombeks, vaid ka prestiižikas, ja nad räägivad neid ka tegelikult (sh. nn. täiskasvanute nalju), kuid saavad räägitavast alles poolikult või valesti aru.

Teisalt aga on hästi teada, kuidas lapsed tegelikult fantaasiat ja absurdi armastavad. Kogu maailma lastefolkloor kubiseb absurdist. Kasvõi järgmine tuntud lastelaul algusega

*Tere, tere, tetermatsi,
tetermatsista marunga,
marungasta maalispilli,
maalispillista pibara...*

See lembus laieneb kindlasti ka mõistatustele, kus ju samuti tuleb igal sammul ette absurdi, nn. libasõnu jmt. Kuidas siis nii?

Ehk on siingi tegu ikkagi sellesama “maagilise staadiumiga”, kus lastel on võime luua ja nautida vahetult bukvaalseid kujutluspilte ainetest, mis on semantilises mõttes, st. “maailmaliselt” mikstuudid ja mida täiskasvanud tavatsevad ratsionaliseerida mitmesuguste übermõtestuste teel?

Tehtud katsete ja uurimuste suurest hulgast hoolimata näib, et senised tulemused figuratiivse kõnevõime arengu kohta lastel on alles küllalt ebakindlad ja vasturääkivad.

Raymond W. Gibbs ja Dinara Beitel (“What Proverb Understanding Reveals About How People Think”, 1995) refereerivad näiteks laste vanasõna-mõistmise alal tehtud katseid.

★ 7-aastane Richard on vanasõna *Parem üks lind käes kui kaks põõsas* analüüsinud umbes niimoodi: “Jah, sest et kui sul on üks lind käes, siis see meeldib sulle rohkem kui ülejäänud kaks, sest see on sul juba käes ja sa peaksid rahul olema sellega, mis sul on. /- - / aga need teised kaks lindu, need võivad olla liiga kavalad ja sa ei saa neid kinni püüda. Ja sa ei saa nendega mitte midagi teha. Nagu minu ema ütleb, ma peaksin rahul olema sellega, mis mul on.”

★ Teine poiss, 8-aastane Adam, kirjeldab vanasõna *Ära loe tibusid enne, kui nad välja on hautud* mõtet niimoodi: “Ära looda sellele, et sul on kümme sõpra peole kutsutud, sest mõned neist võivad tulemata jääda.”

G&B nendivad, et lapsed ei oska küll vormistada vanasõnade n-ö. välja abstraheritud koondtäheendusi, kuid oskavad üsna hästi improviseerida situatsioone, kus üht või teist vanasõna sobiks tarvitada.

Kuulus lastepsühholoog Jean Piaget oma klassikalises töös “Keel ja mõte lapses” (1926) refereerib samuti katseid 9–15 aasta vanuste lastega: neile anti 10 vanasõna ja 12 mitte-vanasõna, millest 10 tahtsid olla nende vanasõnade abstraktsed, mittefiguratiivsed lahtiseletused, ning laste ülesandeks oli õiged paarid kokku viia. Piaget’ üldmulje oli, et selle ülesande täitmine ei läinud lastel kuigi edukalt. Kuid ka Piaget’ katse viitab pigem sellele, et lapsed ei oska formuleerida ega mõista vanasõnade abstraktseid, “geneerilisi” tähenduskirjeid, mitte aga, et nad ei oskaks vanasõnadega praktilises kõnes ümber käia.

Eve Sweetser sõnatäheenduste arengu põhitrendist (eriti sensoorse leksika näiteil)

Metonüümilise ja metafoorse polüseemia diakrooniline põhiaspekt on aga muidugi **fülogeneetiline**, st. keeleajalooline.

Tuntud saksa keeleteadlane Heinz Kronasser on juba 1952 oma raamatus “Handbuch der Semasiologie” märganud, et kui meil on kaks etimoloogiliselt seotud mõistet (lihtsamal juhul ühe sõnatüve kaks alltähendust),

dust), siis on tüüpiliselt nii, et konkreetsem või füüsilisem neist on eelkäija ning abstraktsem või “mentaalsem” neist on järeltulija.

Järgnev referaat sõnatähenduste diakroonilise arengu kohta toetub põhiliselt **Eve Sweetseri** tööle “From etymology to pragmatics” (1990), puhuti ka **Verena Haseri** artiklile “Metaphor in semantic change” kogumikus “Metaphor and Metonymy at the Crossroads” (2000).

Sõnarühmi jm. ilminguid, mille najal Sweetser jt. on tähenduste ajalooliste muutuste “metaforiseeruvat” v. “mentaliseeruvat” v. “abstraheeruvat” põhisuunda demonstreerinud, on mitmeid.

Modaalverbid (ja modaliteedid üldse ning muud hüper-polüsementilised verbid) on üks neist. Nood leitakse samuti olevat välja “grammatikaliseerunud” oma konkreetse, füüsilise tähendusega eelkäijatest. Näiteks: *saama*-tüüpi verbid on tähendanud algselt mingi materiaalse asja enda valdusse saamist, eriti nt. jahisaagi saamist;

võima on tähendanud füüsilist suutlikkust;

pidama on tähendanud füüsilist kinnihoidmist jne.

Konditsionaalid, konjunktsioonid jm. loogiliste tehete eelkäijad on teine rühm. Sweetser väidab, et kogu loogilise implikatsiooni institutsioon, *If..., then...* -tehe on välja abstraheerunud kausaalsest *kui..., siis...* -vahekorra. Meie saidi “Ütluste semantikat” 1. peatükis on juttu vanasõnade loogikast, sh. sellest, et neid võib pidada loogilises plaanis üldistavateks implikatsioonideks (vt. ptk. 1.1.1). Samas (ptk. 1.1.2, “paha küsimus” nr. 5) on lähemalt juttu ka probleemist “implikatsioon versus ekvivalents”. Viimane on Sweetseri jaoks samuti üldisem lingvistiline probleem, st. kas naturaalsed kausaalsed konditsionaalid on tavalised või nimelt “tugevad” (*siis ja ainult siis*-) konditsionaalid, mis käituvad loogilises plaanis ekvivalentsidena.

Tajuverbid jt. **tajusõnad**, nn. **sensoorne leksika** on aga põhiaine, millest ma siin Sweetserilt näiteid toon ja mille kohta käivaid arutlusi refereerin.

Sweetser räägib, et keeleliste etimoloogiate jälgimisel on senine põhirõhk olnud just häälikutasandil. Muutuste tähenduslik külg on olnud pelgalt teisene ja skitseeriv ning muutuste kirjeldus semantiliste tunnusjoonte plaanis jätab mulje, et neid tunnusjooni on sõnale ajalooliselt n-ö. külge kasvanud või maha pudenenud, nõnda et algse e. prototähendusena hakkab näima kõigi tähenduste ühisosa, mis tihti on väga abstraktse näoga. Pealegi on ju tunnusjoonte lisandumist palju kergem vahetult jälgida kui kadunud tunnusjooni taga ajada.

Tegelikult näitab semantiliste muutuste üldtrend seda, et tähendusnihked suunduvad palju sagedamini **konkreetselt abstraktselt** kui vastupidi.

Lähimineviku semantikas on olnud suur erinevus Ameerika ja Euroopa vaateviiside vahel. Ameerikas on harrastatud **tunnusjoone**-semantikat: *poiss* on nt. ‘elus + inimene + isane + noor’; Katz ja Fodor on selle suuna klassikud ja siit on arengud edasi suundunud semantiliste “aatomite” v. primitiivide otsingutele. Euroopas on uurimine toimunud semantilise **väljateooria** paradigmas (Trier, Weisgerber jt.) ning viimast lähtekohta loeb Sweetser palju paremaks — eeldusel, et meil on vaja näha (ja siin meil tõesti on vaja näha) suuremaid üldplaanide, tähenduste jaotumist olulistesse füüsilistesse, sotsiaalseisse jt. domeenidesse ning siis ka semantilisi siirdeid nende domeenide vahel.

Kuid väljateooria ei suuda seletada, **miks** polüseemia tihti ületab selliseid väljapiire ja mis **suundades** need muutused toimuvad. Need on just probleemid, mis nõuavad laiemat kognitivistlikku lähenemisviisi.

Sweetser nimetab ka **grammatikalisatsiooni**, mis on tänapäeva lingvistikas üsna kuum uurimissuund — st. kui algselt iseseisvad leksikaalsed üksused siirduvad grammatiliste morfeemide staatusse (valvenäide võiks olla läänemeresoome **kansak* > sm *kanssa* ~ ee *kaas-*, *kaasas*, millest eesti keeles on hiljem kujunenud kaasaütleva käände lõpp *-ga*). Grammatikalisatsioon ja metafoor on keeles tegelikult samasuunalised protsessid: suundumine füüsiliste tähenduste poolt mentaalsete, konkreetsete poolt abstraktsete poole.

Sweetser räägib MIND-AS-BODY metafoorist, mis kognitivistlikes konstruktsioonides üldse figureerib ühe põhilise nurgakivina.

Seesama on ühtlasi hea konstrukt metafoori ja metonüümia vahekordade ja sagedaste segiminekuete seletamiseks. Me rääkisime siin juba korduvalt n-ö. füüsilisest väliskihist inimest puudutavais tähendusnihetes. Üldiselt loetakse nihkeid füüsiliselt mentaalsele metafoorideks, ja kui inimvälised mõisteregioonid mängust välja jätta, on see täiesti õigustatud. Kui need domeenid aga mängu tuua, siis hakkavad tähendusnihked seepool inimlikku domeeni hõlpsasti tunduma

metonüümiatena. Vanasõnades aga ongi mitteinimlikud domeenid tõesti sageli mängus: inimest serveeritakse nt. loomana (*Haukuja koer ei hammusta*), taimena (*Käbi ei kuku kannust kaugele*), füüsilise asjana (*Veerev kivi ei sammaldud*) või ainenähtena (*Vaga vesi, sügav põhi*). (Vt. sellest lähemalt ka materjalis metafoori ja metonüümia vahekordade kohta; siin me ei tee erilist probleemi sellest, kummaks neist diakroonilisi tähendusnühkeid peaks just kvalifitseerima.)

Sweetseri näited piirduvad peam. indoeuroopa keeltega, Haseril seevastu on vaatlusse võetud keelte hulk väga suur ja nende hulgas on väga eksootilisi Ida keeli, Austraalia aborigeenide keeli, Aafrika keeli, indiaani keeli. Tõsi küll, Haseriga seondub see metodoloogiline probleem, et nii paljusid keeli ei suuda ükski inimene praktiliselt osata ja ta on loomulikult kasutanud sõnastikke. Lõviosas neist on n-ö. X-inglise sõnastikud, st. inglise keel toimib siin tegelikult metakeelena ja lähtekeelte polüseemia kirjeldamisel surutakse neile tahes-tahtmata peale inglise keeles kehtivad tähendusjaotused. Kui suured on sellest tulenevad pahed ja kas nad on ületatavad, seda ma ei oska öelda.

Sweetser toob MIND-AS-BODY -efekti sissejuhatuseks mõned konkreetset juhud, mis tunduvad esmapilgul mõistatustena:

(1) Miks sõnad, mis algselt on tähendanud füüsilist sarnasust, on hakanud tähendama tõenäosust, nt. inglise *like* ja *likely*?

Vrd. sama ka eesti keeles: võrdleme nt. lauseid *Ta magab justkui surnu* (teatakse, et olek, milles räägitav viibib, on nimelt magamine) ja *Ta on justkui surnud* (nt. inimesed on leidnud teelt joobnu ja uurivad teda ning keegi neist arvab, et ta on vist päriselt surnud).

(2) Nihe *hear* > 'obey'; see vahe on inglise keeles väga selge, kuid vrd. ka eesti *kuulma* ~ *sõna kuulma*, *kuuletuma*. Haser toob selle muutuse näiteid u. 20 keelest, sh. soome *kuulla*.

(3) Sõnad, mis tähendavad füüsilist haaramist või hoidmist, manipuleerimist, hakkavad tähendama intellektuaalset kontrolli, mõistmist, arusaamist — nt. ladina *comprehendere* > inglise *comprehend*, mis tähendab nii hõlmamist, endasse haaramist kui ka taipamist; prantsuse keeles käibki vastav tüvetuletis ainult mõistmise kohta.

(4) Areng *igal teel* > 'igatahes, siiski, igal juhul': inglise *anyway*, itaalia *tuttavia*.

Sweetser mainib, et juba 1921. a. on Hans Kurath avaldanud oma doktoriväitekirja emotsioonisõnade semantiliste allikate kohta sanskriti, kreeka, ladina ja germaani keeltes ning leidnud, et indoeuroopa keeltes on emotsioonisõnad väga sageli tuletatud sõnadest, mis viitavad emotsioonidega kaasnevaile füüsilistele aistingutele või tegevustele või ka kehalistele organitele, mis nende tunnetega seotud. Nt. **süda** kui verepump puutub tugevasti asjasse selliste tunnete puhul, nagu armastus, erutus, hirm, ja *süda* võib ise hakata tähendama nt. vaprust või kirge (ilmselt ka kaastunnet — nt. eesti *Mul pole südant seda teha* võib tähendada nii 'ei julge teha' kui ka 'ei raatsi teha'). Samuti nt. sõnad, mis tähendavad füüsilist, optilist eredust (*brightness*), hakkavad tähendama ka rõõmsaid meeleolusid ja tuhmid värvid vastupidi kurbi.

Sweetser arvab, et see peab põhimõtteliselt paika, kuid taolisi somaatilisi tuletusi pole võimalik alati teha: nt. *bitter anger*, *sweet personality* pole otsejoones tuletatavad vastavate maitseaistingute juurest.

Sweetser märgib — vast isegi liiga väikese rõhuga — et siin võib olla olnud sillaks vastavate aistingute ja emotsioonide aksioloogiline "samamärgilisus": nii mõru maitset kui ka vihaemotsiooni tajutakse millegi ebameeldiva, st. pahana, magusat maitset ja sulneid inimomadusi aga taas meeldivatena, st. headena.

[Nende mõlemaga oleme eelnevalt juba kokku puutunud: *kibeda* juures rääkisime, et see võib eesti keeles tähendada nii maitse- kui ka taktiilseid aistinguid (viin või tõrv on *kibe* ja ka ärahõõrutud kand on *kibe*); *magusa* juures märkisime, et see kujund polegi meil aksioloogilises plaanis väga selgelt positiivne, kuna tal on ka selgelt negatiivse märgiga alltähendus 'imal'].

On väidetud, et hea ja halb on üldse liiga udused, ebakindlad, suhtelised kriteeriumid, et neid seletustesse sisse tuua — mis on ühele hea, on teisele halb; mis on ühest küljest hea, võib olla teisest küljest halb jne. Meie saidis ptk. 1.2.2 on püütud analüüsida sidet ütluse *Kes kopikat ei korja, see rublat ei saa* ontoloogilise, aksioloogilise ja deontilise tasandi vahel; seal on ka pisut räägitud hea/halva kahest olulisest aspektist — **hedoonilisest** heast e. mõnuhüvest ja **utilitaarsest** heast e. kasuhüvest ning sagedastest konfliktidest nende vahel: kokkuhoidmine on hedooniliselt ebameeldiv, kuid strateegilis-utilitaarses plaanis kasulik, laristamine on hedooniliselt meeldiv, kuid utilitaarses plaanis kahjulik; selle teadmuse taustaks või raamiks on paljudest folkloorseist ainetest väljaloetav vaatekoht, et maailm on karm keskkond, kus hüvesid on vähe ja kõigile neid ei jätku: saamapäevi vähe, söömapäevi aga palju jmt.

Ometi on komme vaadelda asju hea ja halva seisukohalt inimmeelde nii sügavalt sisse juurdunud ja nende mõistete vahekord nii sügavalt vastandlik, et pole vist tõesti võimalik anda mingit muud nime faktorile, mis paneb inimesi seadma endile just neid, aga mitte teisi eesmärke, tegutsema just teatud suunas, mitte aga teises. Hea ja halva pidev kohalolu inimlikus mõtlemises ja teotsemises näib olevat teravasti ilmne.

Sweetser rõhutab siin ja loeb tähtsaks vahet kogemuses ilmneva osalise korrelatsiooni (või pigem: korrelatsiooni osalisuse) ja metafoorsete projektsioonide täielikkuse või laiaulatuslikkuse vahel. Võib öelda, et ta väidab tegelikult seda, et mingist prototüüpest kogemusest lähtuvail metafooridel on kombeks oma uues metafoorses olekus tähenduslikult generaliseeruda. Võetakse taas Lakoffi ja Johnsoni valvenäide MORE IS UP ja korratatakse seda, millest me oleme samuti juba enne rääkinud — et see metafoor lähtub n-ö. materiaalse hunniku või kuhja kujutelmast; mida rohkem hunnik sisaldab ainet, seda kõrgem ta on jne. Sweetser ütleb, et MORE IS UP on üldistunud hoolimata sellest, et on muid stsenaariume, kus asi on vastupidi: vedelikku konteinerisse valades selle tase küll kerkib, kuid konteinerist “rohkem ja rohkem” välja valades see tase hoopis alaneb ja loik laieneb hoopis lateraalses suunas.

[Näib küll, et ka see viimane stsenaarium on samuti metafooridele toitu andnud — küll teistsugustele metafooridele, mis aksioloogilises plaanis võivad tähendada nii häid kui halbu asju: nt. käia mitmesuguste mõjude, õpetuste jms. levimise kohta; samuti mitmesuguste algselt püsivate kogumite ja konstruktsioonide vedeldumise, pudenemise, varisemise, hajumise (lühidalt: mitmesuguste destruktatsioonide) kohta, nt. *ta senine maailmapilt varises kokku*, mis ei pea taanduma tavapärasele stereotüübile TEOORIAID ON EHITISED.]

Edasi räägib Sweetser, et puhtalt psühhosomaatilises võtmes pole võimalik seletada mitmeid muidki asju — nt. algselt deontiliste modaalsõnade (*peab, võib*) arengut episteemilisteks, või pigem probabilistlikeks modaalsusteks. Igatahes näivad modaalverbid olevat — vähemalt ajaloolis-etümoloogilises plaanis — samuti kaasatud protsessi, mis on loomult metaforiseerumisprotsess.
[Modaliteetidest vt. lähemalt veel edaspidi selle memo lõpus.]

Kõige detailsemalt, nagu öeldud, jälgib Sweetser just nn. **sensoorse leksika**, so. inimese tajuliikidega, “meeltega” ja meeleorganitega seotud leksika arengut.

Nägemine

A. Nägemine võib ise olla sihtala ja mingi “veel füüsilisem asi” on allikas, või siis võib nägemine olla seotud sotsiaalsete denotatsioonidega ja pole selge, kumbapidi areng toimus.

A1. Nägemine on metonüümiliselt seotud silmaga:

subst. *eye* > verb *eye*;

LGer **oegen* > sks. *Auge* ~ verb *ogle* (‘silma tegema’);

samuti ka tuletised valget või valgust tähendavaist tüvedest.

A2. Nägemise tähis tuleb tüvedest, mis algselt tähendasid füüsilist puudutamist või manipuleerimist:

see < ld. *sequor* (‘järgnema’);

examine < ld. *ex+agmen* (‘reast välja tõmbama’);

soome *katsoa* ~ eesti *katsuma* on samuti briljantne näide (vrd. ka Verena Haseri sülemites!)

A3. Nägemine on seotud visuaalse (> sotsiaalse) monitooringu ja kontrolliga, samuti vaateväljaga:

ld. *specere* > ingl. *inspect*;

kr. *skópos* > ingl. *scope*;

ld. *videre* > ingl. *witness*;

meil saksa laenuna kindlasti ka *vahtima*, mis tähendab mitmeid asju, nt. ‘tegevusetult olelema’, ‘jõllitama’, aga ka ‘vahti pidama, järele vaatama’.

B. Juhud, kus nägemine on olnud Sweetseri arvates allikas.

B1. Nägemine on hakanud tähendama mõistuse, intellektiga seotud asju:

kr. *eidon* (‘nägema’) > ingl. *idea*;

ld. *video* (‘näen’) > ingl. *wit*.

(Rõhutame, et siin ei mõelda metafoore kui selliseid, vaid etümoloogilisi arenguid.)

B1. “Nägemissõnad” hakkavad tähendama mentaalset nägemist, sisekaemust:

siin on Sweetseri näited küll sellist laadi, mis meenutavad juba veidi metafoore ja/või on ühendverbid (nagu oleksid eesti *tagasi vaatama, ette vaatama, üle vaatama* jts.).

Verena Haser, keda juba mitmel korral nimetasime, toob samuti suurest hulgast keeltest seoseid, kus ta nägemist peab allikdomeeniks (näited Haseri seosetüüpidele on valitud võimaluse korral eesti keelest):

★ *nägema, vaatama* > ‘külastama’ (*Eks sa tule mind ka vahel vaatama*)

★ *nägema, vaatama* > ‘valvas, ettevaatlik olema’ (*ette vaatama; Vaata ikka ka, mida sa teed või kuhu astud!*)

★ *nägema, vaatama* > ‘hoolitsema, järele vaatama’ (*Vaata siis vahel last ka!*)

★ *nägema, vaatama* > ‘ootama’ (ld. *ex+spectare* > ingl. *expect*)

Haser märgib samuti nägemise seost vahipidamise, kontrolliga ning ka ootamise seost järelvalve või järele vaatamisega. Varasemas eesti keeles on valvamine omakorda tähendanud ka ärkvelolekut (nt. vanasõna *Kui esimene uindus mööda, siis inimene valvab*; *Miks su sinisilmad / on kinni vajunud, / silmad, mis mu pärast / nii palju valvanud?*)

Sweetser skitseerib nägemist ka üldisema metafooriparadigma AEG ON RUUM taustal [meenutagem ühtlasi meilgi räägitud jutte ruumimetafooridest ning aja ja ruumi lahutamatust kokkukuulumisest inimkogemuses SÜNDMUSE või LIIKUMISE skeemi kaudu]:

minevik on miski, mis on “taga”, tulevik aga “ees”;

“üle”-, “super”- jts. osised hakkavad tähistama ka sotsiaalset vaatepunkti: kr. *episkopos* > hilisem *piiskop* paljudes keeltes;

ld. *spectare* ja *videre* on inglise keelde andnud väga palju mentaalseid ja sotsiaalseid tegevusi tähistavaid tuletisi.

On võimalik, ütleb Sweetser, et järelevalvavat või fokuseeritud vaatamist tähendavad sõnad lähevad omakorda tagasi FÜÜSILISE HAARAMISE või FÜÜSILISE VÄLJAVALIKU skeemidele.

Eesti keele kui väikese keele korraldajatel on pidevalt probleeme olnud võõrmõjude mõistliku määra limiteerimisega: äsja oli tegu vene keele pealetungiga, nüüd inglise keele pealetungiga, sh. teadusterminoloogias. Võib-olla ongi terminoloogilise võõrsõna-nostalgia üks psühholoogilisi juuri selles, et võõrtüvedes on nende etimoloogilis-metafoorne päritolu paremini varjatud või maskeeritud ja nad saavad rahulikumalt jääda tähendama just seda, mida nad on terminitena kutsutud ja seatud tähendama, ilma soovimatuid metafoorseid konnotatsioone küljes kandmata. Eva Toulouze rääkis kunagi, et tal oli alul üpris imelik kuulda eestlaste suust massiliselt asju, mis tema jaoks olid lihtsalt igipäris-omad romaani tüved.

Kuulmine

Siin on samuti ulatuslikud seosed kõrva ennast tähistanud või tähistavate tüvedega:

**k’leu-s-* -aines on andnud mitmeisse keeltesse palju tuletisi, sh. inglise *listen* kui ka vene *ñéóøàòü*.

On märgatud huvitavat seika, et noomenid, mis tulenevad indoeuroopa keeltes kuulmisverbidest, ei tähenda suurt kunagi helisid — selleks on teised, onomatopoeetilised ja deskriptiivsed vahendid.

Ka eesti *pauk*, *mats*, *tou* jts. on eelkõige nagu kuuldelisi aistinguid refereerivad sõnad; teisalt on nad muidugi “asjadeks” maskeeritud auditiivsete sündmuste tähised, ja nagu onomatopöa puhul üldse, seguneb neis mitmetest meeltest lähtuvaid motiive: *plärts* võib olla nt. helijäljendus kui ka sõna mingi korratult laialipaiskunud püdela aine (tindi, värvi vms.) tähistamiseks.

Kuulmist tähendavaist verbidest tulenevad noomenid aga peavad ikka silmas just kuuldava sisu: vrd. ka eesti *kuulutused*, *kuuldused*, *kuulsused* jts. — need näitavadki kätte selle leksika põhilised arengusuunad.

Nii Sweetser kui Haser mainivad veel üht arengusuunda — sotsiaalset:

kuulma > ‘arvestama, nõustuma, kuuletuma’ (*Sa ei kuula mind kohe sugugi; Kui sa ei kuule, saad malakat!*)

Sweetser toob näiteid ka kuulmis- ja nägemissõnade vastupidisest, erandlikust arengusuunast — abstraktselt konkreetsele: ladina *intendere* tähendas juba (ka) ‘tähelepanu pöörama’, kuid tänap. prantsuse keeles on *entendre* põhitähendus ‘kuulma’; ladina juur *gno-* tähendas teadmist, kuid tänap. inglise k. tuletis *recognize* pea puhtalt füüsilis-visuaalset äratundmist.

Haistmine, maitsmine ja “tundmine”

Kuulmis- ja nägemisaistingud on omamoodi väga spetsiifilised, ülejäänutele — eriti taktilisele aistingutele — üldistus indoeuroopa keeltes “tundmist” märkiv verb (nt. ingl. *feel*) koos vajalike lisandustega.

[Ka eesti *haistma* ja *maitsma* on teisesed ja/või piiratud ja/või metafoorseks nihkunud tähendusega verbid, neutraalsed kõnekeelsed väljendid on *lõhna* ~ *haisu tundma* ja *maitset tundma*.]

Edasi on füüsilis-aistingulisest tundmisest lähtuvad sõnad arenenud tähendamaks väga mitmesuguseid emotsioone (ka eesti k. nt.: *tunded*).

Sweetser ütleb ka seda, mida me samuti juba teame: et maitsetest ja eriti lõhnadest on üldse kaunis piiratud võimalused kõnelda spetsiifiliselt “oma” leksika kaudu, tihti on siin vajalikud metafoorset või metonüümilist laadi parafraseerivad vahendid: *apelsini lõhn, peldikuhais, magus aroom, hapu hais, kibe maitse* (< ülekanne taktilisest leksikast?). Ka lõhnade “omasõnad” on etümoloogilises plaanis samuti tihti metonüümilised, olles pärit nt. suitsu, hinge, hõngu, auru, udu vmt. tähendavaist tüvedest. Väga huvitava etümoloogiaga on *odoor* ~ *olfaktoorne*: < ld. *odor* < *odefacere, olfacere* (< *oleum facere*?).

Maitsesõnadel on paljudes keeltes veel kaks omavahel seotud tüüpilist eriaarengut.

1. Tähendused ‘proovima’, ‘katsuma’, ‘valima’, ka ‘nautima’: *ta on oma elus igasugust põlve maitsta saanud; võin nüüd abielu ~ üksioleku ~ ... rõõme maitsta*;

vrđ. aga jällegi lms **katsoðak* (> sm *katsoa*, ee *katsuda*), kus põimuvad kompimist, nägemist ja proovimist märkivad tähendused: *Katsu meie märga ka!*

2. Maitsmist ja haistmist märkivad sõnad on üldse väga tugevasti kõidetud n-ö. füüsilise aksioloogia külge: lõhnad ja maitset jagunevad väga tunnuslikult meeldivateks ja vastikuteks, st. headeks ja halbadeks. Siit tuleneb ka järgmine areng — maitse hakkab tähendama esteetilist kategooriat: *maitsekas riitumistava; peen muusikaline maitse; De gustibus non est disputandum* vmt.

Eesti rahvaretoorilis-irooniline **peen kunstimekk** on seega mitmekordne metafoor:

peen on algselt ilmselt ruumisõna ja saksalaenuline kadaklik *mekk* ei tähenda tänapäeva eesti keeles normaalselt kindlasti mitte kunstimaitset.

Sweetser teeb ka üldskeemi selle kohta, kuidas sensoorsesse leksikasse kuuluvad sõnad

1) objektiivse tunnetuse plaanis,

2) interpersonaalses, kommunikatiivses plaanis ja

3) subjektiivses ja emotsionaalses plaanis

nihkuvad oma tähendustega füüsiliselt sotsiaalsele ning (edasi) mentaalsele ja intellektuaalsele.

Nägemine on seejuures seotud eelkõige objektiivsega ja seetõttu on loomulik ja ootuspärane ta edasine seondumine just intellektuaalsega. Nägemisaistingu maht on tohutu, enamiku oma infot välismaailma kohta võtab inimene vastu nimelt nägemismeele kaudu.

Nägemine on võimalik eemalt, distantilt, ei eelda füüsilist kokkupuudet tajutava objektiga — siit tekivad ka omakorda PERSONAALSE DISTANTSI metafoorid; ühtlasi hakkab distant korreleeruma kaine objektiivsusega ning distant si puudumine emotsionaalse läheduse ja intiimsusega.

Ka on nägemine seotud selle koha, positsiooniga, kus viibitakse: eri kohtadest vaadatuna paistavad asjad erinevad — siit ka mitmesugused *vaatekohtade* ja *-punktide* metafoorid.

Sweetser toob samuti suure hulga näiteid nägemisleksika otseselt metafoorsete arengute kohta: *läbipaistev* ja *läbinähtamatu*; *kristallselge* ja *ähmane*; *valgust heitma, valgustama*; *ere*; *briljantne*; *selgepilguline*; *terav silm*; *pime* jne.

Veel on nägemine seotud religioossete elamustega. Müütilis-prototüüpsed prohvetid ja bardid olid tihti pimedad, sest maine tavanägemine oleks häirinud nende introspektsiooni. Spirituaalset nägemist, nägemusi ei kujutletud keskajal ja hiljemgi mitte subjektiivsete või hallutsinatoorsete elamustena, vaid tegelike nägemisaktidena, mille kaudu see või teine teispoole end äravalitud inimestele avas.

Kuulmine on samuti võimalik ka distantilt, kuid kuulmisleksika on oma arenguis seotud ennekõike inimese suhtlemise, sh. sotsiaalse suhtlemisega, mistõttu siit on kerge üle minna kommunikatiivset ja sotsiaalset mõjutamist väljendavaile tähendustele (nagu kuulekus ja allumine).

Kui nägemine opereerib metafoorselt sellega, mis on juba n-ö. peas olemas, või siis saadud info töötlemisega, siis kuulmismetaphoorid seonduvad eelkõige info kogumise, edastamise, siirete jmt. aspektidega.

Sotsiaalses plaanis ei tähenda kuulmismetaphoorid ühesuunaliselt ainult kuuletumist “alt üles”, vaid ka ülemalseisev võib alamalseisjat *kuulata* (tähenduses ‘kuulda võtta’): see on siis sotsiaalse vastutuleku, osavõtlikkuse, kaasaelamise märk. [Sweetser toob selle kohta suure hulga näiteid “Iliasest” ja Vanast Testamendist.]

Taktiline leksika on kõige “füüsilisem” üldse ja seega universaalne allikas, sh. füüsilist haaramist ja manipuleerimist tähendavad sõnad on allikaks paljudel juhtudel, kus nägemine on sihtdomeeniks. [Meenutame ühtlasi jutte sünesteetiliste metafooride kohta ja J. M. Williamsi skeemi teie lühimemos lk. 4.] Taktiline leksika sobib hästi ka emotsionaalselt märgistatud aistingute edasiandmiseks (valu, löök, soojus jpt.). **Haistmisel** on mentaalse domeeniga vähem suhteid kui teistel aistinguliikidel, kuid haistmis- ja maitsmismuljed, nagu juba öeldud, märgistuvad väga hõlpsalt ja loomulikult emotsionaalses, meeldivuse / ebameeldivuse plaanis. Maitsmine ja kompimine eeldavad vahetut füüsilist kokkupuudet tajutava objektiga ja seetõttu, nagu ka juba öeldud, võivad hakata vastanduma nägemisele ja kuulmisele kui “distanti”-tajudele ka metafoorseis arengutes, nõnda et esimesed kaks angažeerivad endale emotsioonid, viimased kaks aga mõistuse ja sotsiaalse regiooni.

Mark Johnsoni jõugeštaldid

Mark Johnson oma raamatus “The Body in the Mind” (1987) väidab, et metafooride allikad ulatuvad tegelikult keeleväliste või -eelsete tasanditele. Inimesel on tohutu kogemus suhtlemisest füüsilise maailma objektidega, teadmised sellest, mis on siin võimalik, mis võimatu, mis millega koos käib, mis millelegi ajas järgneb, mis on see, mida nimetatakse ruumiks, või need, mida nimetatakse soojaks ja külmaks, kuidas toimib see asi, mida tajutakse jõuna. Inimene teab ka seda, et osa neid muljeid on meeldivad, osa ebameeldivad, ja teab ka, millised asjad konkreetsetel võivad põhjustada valu või naudingut jne.

Johnson ütleb, et need kogemused on seejuures juba oma keele-eelsel füüsilisel tasandil liigendatud ja struktureeritud ning see võimaldabki neid ka metafooride allikatena kasutada. Meie füüsiline kogemus nagu muusugunegi on jagatud skeemideks — antud juhul kujundiskeemideks (*image-schemas, image-schemata*). Füüsilisel maailmal on siis meie jaoks omamoodi “geštalt-struktuur”.

Johnson vaatleb oma raamatus pikalt ja põhjalikult kaht fundamentaalset tüüpi geštaltstruktuure — need on

- 1) **ruumilised** sisalduvussuhted (millel baseeruvad kõik need kurikuulsad konteineri- ja kanali-metafoorid) ning

- 2) **jõu** geštaltstruktuur ning jõuga seonduvad konkreetsemad imidžiskeemid.

Refereerime jõuga seonduvaid geštalte veidi lähemalt, kuna just jõu-skeemid on need, mille kaudu Johnson jõuab modaliteetide ja modaalverbide juurde, kus nad Sweetseriga “kohtuvad”.

Tunnistan, et me ei mõista väga selgesti seda, kuivõrd jõu vm. geštaltstruktuur on olmas lihtsalt seetõttu, et me oleme olendid, kel on puhtfüüsilised ja/või füsioloogilised võimed füüsilist jõudu **mingil viisil** tajuda, nagu seda tajuvad ka koerad, kassid, ..., “lepiklinnud, lehmad, lambad” ja meie jõumudelite erinevused nende loomaliikide omadest tulenevad põhiliselt vaid sellest, et nemad käivad nt. neljal jalal, meie aga kahel, ja linnud hoopis lendavad, või et inimesed on lehmast kergemad, koertest, kassidest ja lindudest aga raskemad, või et asju, mida meie oleme harjunud tegema mitmesuguste riistade abil, teevad nemad hoopis käppade, küünte, hammaste ja sarvedega — **VÕI** on meie füüsilised kogemused üldse struktureeritud ikkagi eelkõige seetõttu, et meil on otsas inimese pead ja nende sees inimese ajud, ja eriti otsustavalt seetõttu, et meil on võime mitte ükski osaleda ja “õigesti” käituda kokkupuudetes reaalse füüsiliste jõududega, vaid jõust ja sellega seotud asjust ka mõelda ja rääkida.

Johnson kirjeldab jõu üldist geštaltstruktuuri niimoodi.

1. Jõudu kogetakse **interaktsioonina**: me saame jõust teadlikuks, kui ta puudutab meid või midagi, mis on meie tajupiiris, nt. lööme end pimedas toas vastu lauanurka või tunneme, et oleme kõhu liiga kõvasti täis söönud.

[*Interaktsioon* on kahtlemata abstraktne teadustetermin. Kass või lind võivad loodusjõududega praktiliselt opereerida märksa osavamalt kui inimene: kass hüppab täpse arvestusega linna suunas, kuid linna reageerimiskiirus on suurem ja ta lendab eest ära. Kuid kassi ega linna jaoks ei eksisteeri kindlasti interaktsiooni mõistet. Inimene, kes ei tunne sõna *interaktsioon*, võib teha kindlasti üldistuse, et jõu ilmnemiseks on vaja “kaht eri asja”. Seda, et jõud on interaktsioon, õpitakse harilikult koolis füüsikatunnis. Mulle on räägitud seal, et kaks keha mõjutavad teineteist võrdse ja vastassuunalise jõuga ning see, mis tegelikult juhtub, sõltub ainult kehade massivahekorra. Sellest hoolimata leian igal sammul, et mul on üsna lihtne kujutada interaktsioonina kahe auto kokkupõrget, kahe lehma kaevlemist või kahe mehe maadlust vmt., kuid situatsioon, kui ma nt. puid lõhun, näib mulle endiselt väga “asümmeetrilise” jõuilmunguna ja kui nt. vahtraleht liugleb puust teiste lehtede hulka, siis ei suuda ma selles näha üldse mitte mingitki jõudu.]

2. Jõu puhul on ikka olemas mingi **objekt** ja see liigub läbi **ruumi** mingis **suunas**, nt. pesapall lendab läbi õhu mingis suunas. Teisisõnu, me tajume, et jõud on **vektor**.

[Argimõistuse jaoks kehtib vektorite kohta umbes seesama, mis kehtib interaktsioonide kohta. Kindlasti on vektor ise kena ruumimetafoor: meenutatagu neid keni parallelogramme, mis tuule suuna ja purje nurga järgi lasid arvutada nooltega tähistatud komponentjõudude järgi ilusaid noolega tähistatud resultante.]

3. Jõul on tüüpiliselt mingi **liikumistee**: kärbes keerutab seinast lakke, laest lambi peale, sealt jälle lakke jne. — see on rada, mille jõust mõjustatud objekt läbib.

4. Jõul on teatav **päritolu** või **allikas** (samuti metafoorse nimega *source*) ja talle vastab siin nagu metafoori juureski miski, mida saab kutsuda nimega *target*, st. **objekt, millele jõud on rakendatud**. Kiviviskamise aktis on inimene jõu allikas ja kivi jõu sihtobjekt.

5. Jõul on teatud **suurus** või **intensiivsus**. Seda saab vahel mõõta kvantitatiivselt, vahel aga ainult suhtes mõne teise jõuga.

6. Jõudu kätkeval sündmusel on alati mingi **järgnevusskeem, kausaalne struktuur**. Olgu jõu allikaks tahtlik agent või mõni stiihiline loodusfaktor — jõu rakendamine igal juhul põhjustab midagi: poiss rakendab jõudu ja põhjustab selle, et kivi läheb lendu, kivi lendab aknasse ja põhjustab selle, et aknaruut läheb katki.

Taolised kogemuslikud kompleksid, ütleb Johnson, ei taandu mingile ühele konkreetsele karakteristikule. Edasi ta nimetabki mõnesid konkreetseid kujundiskeeme või geštalte, mis jõuga seotud olukordi iseloomustavad. [Verbaalsed metafoorinäited iga geštaldi juures ei pärine Johnsonilt, vaid on minu improviseeritud.]

1. Surve ~ tõukamine ~ sund (Compulsion). Tuul, vesi, mitmesugused asjad, rüüv rahvajõuk võib teid tõugata, lükata, ajada, suruda. Vahel on see surve vastupandamatu, vahel mitte, vahel on võimalik muuta selle suunda või seda muul viisil modifitseerida. Igatahes aga on tunda, et jõud on olemas, kust suunast ta tuleb, kui tugev ta on jne.

Sellest geštaldist lähtuvaid metafoore on kerge ette kujutada:

Ajage nad koju tagasi (ei mõelda füüsilist tõukamist, vaid sotsiaalset, kommunikatiivset, “illokutiivset” jõudu)

Meeleheide ajas ta vargile (mentaalseid motiive esitatakse jõuna)

Vene press avaldab Eesti riigile pidevat poliitilist survet

Himu veab eest, tahtmine tõukab tagant, poisike läheb ja läheb (taas mentaalseid “jõude” personifitseeriv vanasõna)

Ei ole midagi, löö meestele press peale (sotsiaalset mõjutamist esitatakse jõuna)

Siia võib liituda muudegi metafooride substantiivseid komponente:

[miski või keegi] *ajas* [millegi või kellegi] *kraavi ~ oksa ~ karile ~hunnikusse*

2. Blokeering (Blockage). Jõudu rakendades me tunneme pidevalt, et mingid asjaolud takistavad meid asju soovitud suunas liigutamast, n-ö. hakkavad meile vastu. Johnson toob näite: tita roomab ja jõuab seinani, see ei lase teda edasi; edasi võib ta oma jõupingutuste suunda muuta ja edasi roomata, võib ponnistustest üldse loobuda, või kui kujutlusvõimet jätkub, otsida uks ja minna sealtkaudu naabertuppa. Kui takistuseks pole sein, vaid nt. diivanipadi, võib tita minna sellest üle või ümber jne.

Taas metafoore:

Sellest ei saa üle ega ümber

Investeeringute puudumine takistab tööstuse arengut

Ma ei suuda ületada psühholoogilist barjääri

Kohtulikke tõkendeid pole siiski vaja rakendada

Nagu mujal, nii siingi teame me muidugi, et assotsiatiivne lõpptulem sõltub sellest, millistesse konkreetsetesse sõnadesse mõte on valatud — sellesst olenevalt valitakse öeldu mõistestamiseks sobiv metafoorne skeem või strateegia. Enamasti tajutakse tegelikke verbaalseid olukordi vist mitme metafoori liidetena.

Sellest ükskõiksuse müürist ei suudaks tank ka läbi murda

— siin on kindlasti tegu jõududega, kuid esineb ka muid algmeid: TUGEVATE RAJATISTE alge, mida võib

ehk täpsustada mingite sõjanduslike skeemide mikstuuriks (meile assotsieeruvad kaitserajatised, ehk filmistseenid Nõukogude Armee kõikepõrmustavaist tankirünnakutest vmt.). Kui tanki asemel oleks buldooser, siis assotsiatsioonid muutuksid: allikaks oleksid siis pigem heakorrastuslikud protseduurid ja/või millegi lõplikud maatasa silumised, operatsioonid varemete kallal vmt.

3. Vastujõud (Counterforce). Selles stereotüübis kohtuvad kaks enam-vähem võrdset ja vastassuunalist jõudu. Johnson toob näiteks hokimängijate kokkupõrke või juhtumi, kus kaks autot sõidavad laupapidi kokku.

Selle skeemi metafoorsed realiseeringud käivadki ehk siis valdavalt *kokkupõrke* ja selle lähimõistete kaudu: igasugust mittefüüsilist vaenuintsidenti, ka jutte nende tagajärgede või vältimise kohta jms. võib mõtestada ja termineerida *kokkupõrkena*.

4. Kõrvalekalle, kõrvalejuhtimine (Diversion). See on siis skeem, mis pea täpselt vastab eespool mainitud olukorrale purjepaadi ja poolviltuse tuulega ning vektoritele, mis sel puhul tekivad.

Kujuteldavaid metafoorinäiteid:

*Süüdistus tuli talle endale **rikošetiga** tagasi*

*Mõned seltsimehed on Partei peajoonest **kõrvale** kaldunud*

*Ta on oma esialgselt kursilt suuresti **hälbinud***

5. Piirangu v. takistuse kõrvaldamine (Removal of restraint). Johnson rõhutab, et seda skeemi tuleb mõista nii, et takistuse lakkamise põhjuseks pole mitte “jõud ise” — too oleks Blokeeringu skeemi erijuht, kus ründav või dünaamiline jõud on suurem kui takistav või staatiline jõud. See on lihtsalt takistuse puudumise, “lahtise tee” olukord. Toob näite: peremees võtab plangu maha ja koer võib naaberkoertele külla minna.

Lahtise tee metafoore igasugustes variatsioonides on hõlpus konstrueerida kui palju iganes.

6. Võimaldamine (Enablement). See ei olegi nagu jõu tegeliku rakendamise skeem, vaid lihtsalt see tunne, et sa oled millelegi suunatud ja fokuseeritud ja et sa võid jõudu kasutada.

Antud skeemi verbaalseteks metaforiseeringuteks sobiksid siis ehk need, mis sisaldavad sõnu, nagu *potentsiaal*, *vägi*, võib-olla ka *laeng* (kuigi viimane viitab millelegi juba liiga plahvatusohtlikule).

7. Külgetõmme, ligitõmme (Attraction). Johnson ütleb, et selle geštaldi näideteks on magnet, tolmuimeja ja Maa külgetõmbejõud, ka olukord, kus keegi füüsiliselt tirib meid enda poole.

Mõeldavaid verbaliseeritud metafoore:

*Teda **kisub** vägisi pudeli poole*

*Jane on tõesti väga **atraktiivne** tütarlaps*

*Õllesummerid on noortele tõeline **magnet***

Näeme siis, et need stereotüübid on tegelikult mitmesugused prototüüpsed kombinatsioonid jõudude suurus- ja suunavahekordadest, sellest, kas mõlemat asjaomast jõudu kujutletakse liikuva või “aktiivsena” või teist neist seisvana või “passiivsena” jms. asjust.

Teoreetilise füüsika jaoks oleks kogu jõumäng printsiibis tõesti “interaktsioon”, kuid olenevalt tingimiste konkreetsest konfiguratsioonist tajutakse seda nimelt ühe või teise geštaldi realiseeringuna.

★ Kosmoselaeva vrakk ja Maa tõmbavad teineteist võrdse jõuga teineteise poole, kuid kuna Maa mass on tunduvalt suurem, siis liigub vrakk Maa poole, mitte aga Maa vraki poole, st. see olukord skematiseerub “külgetõmbena”.

★ Ka sama skeem — nt. Blokeering — võib jaguneda tajutavalt erinevate väljunditega stsenaariumideks: on ju suur vahe, kas nt. koer blokeerib auto tee või betoonsein blokeerib auto tee.

Johnson ütleb ka ise, et taolisi allskeeme saanuks koostada veelgi: nt. olenevalt sellest, kas jõu toime on hetkeline, pidev või vahelduv, kujutleme ja mõistestame me neid olukordi kas lõögina ~ müksuna ~ pistena ~ nipsuna, või siis survena ~ tõmbena, või siis raputamisena. Taolist diferentseerimist võib jätkata veelgi selle järgi, kas jõud on tugev või nõrk, kas ta tuleb ülalt, alt või küljelt jne. jne.

Modaliteetide probleem

Selgub, et Johnsoni “jõuskeemidel” on aga tegemist ka modaalverbide semantikaga ja isegi ajalooga. See on punkt, kus Johnsoni ja Sweetseri vaatlused ristuvad. Sweetseri “From etymology to pragmatics” ilmus 1990. a., kuid on Sweetseri 1984. a. kaitsstud doktoritöö publikatsioon, niisiis viitab Johnson Sweetserile. Johnsoni “The Body in the Mind” ilmus taas 1987, seetõttu viitab Sweetser oma raamatus ka Johnsonile. :)

Tõepoolest, me olema täiesti tegelikus igapäevases elus alatasa silmitsi olukordadega, kus näiteks

- ★ me leiame end olevat võimelised midagi tegema — sellele olukorrale vastab inglise verb *can* või eesti verbid *võin*, *suudan*, jõugeštaltidest aga tunne “Enablement”;
- ★ meil on lubatud sooritada valikuakte — sellele vastab inglise verb *may* või eesti verb *tohin*, jõustruktuuridest kõige pigemini vist “Removal of restraint”;
- ★ me oleme sunnitud või kohustatud midagi tegema — sellele vastab inglise verb *must* või eesti verb *pean*, jõugeštaltidest tunne “Compulsion”.

Uuemas lingvistikas on kombeks saanud jagada modaliteete **juurmodaliteetideks** ja **episteemilisteks** modaliteetideks. Viimased on virtuaalsed olukorrad ‘paratamatu / võimalik / võimatu’, mis nähtuvad arutlemisel.

Teises lõikes tavatsetakse lingvistikas juurmodaliteete jagada veel **personaalseteks** ja **sotsiaalseteks** e. **deontilisteks**.

Ka modaliteetid moodustavad siis astmestiku, mis vastab Suure Põhivoolu suunale: juurmodaliteetid tervikuna on “füüsilisemad” kui episteemilised modaliteetid ja juurmodaliteetidest omakorda on personaalsed modaliteetid “füüsilisemad” kui sotsiaalsed modaliteetid.

Modaliteetide süsteem tervikuna on veidi segane ja diskuteeritav ning eri keelte puhul tekib selles eri kohtadesse “musti auke”. Ka on vaieldav, millised verbid täpselt ühes või teises keeles peaksid liigitatama modaalverbide hulka, millised aga mitte.

Püüan edasi illustreerida lingvistilliste modaliteetide astmestikku eesti verbide **võin** ja **pean** näitel.

- ★ Personaalsed juurmodaliteetid — puhtfüüsiline alljuht
võin = “suudan füüsiliselt”: *Ma võin selle kohvri seitsmendale korrusele tassida küll*
pean ‘füüsilise kinnihoidmise’ tähenduses: *Mina pean omast otsast, sina hoia omast otsast* (vrd. ka 3. isikuga vorme, nt. *Kumm peab õhku; Jää ei pea* (= ‘ei kanna’) *veel hästi jts.*)
- ★ Personaalsed juurmodaliteetid — “mittefüüsiline” alljuht:
Ma võin ülikooli nelja aastaga lõpetada (st. olen vaimselt suuteline)
Ma pean ülikooli lõpetama, enne kui mehele lähen (vajadus tuleneb minu isiklikest elustrateegiast ja eesmärkidest)
- ★ Sotsiaalsed e. deontilised juurmodaliteetid:
Ma võin (st. tohin vastavalt teatavaile sotsiaalseile lepetele) *ilma viisata Helsingisse sõita*
Ma pean (st. olen vastavalt teatavaile sotsiaalseile lepetele) *tuludeklaratsiooni ära täitma*
- ★ Episteemilised modaliteetid:
Ma võin olla praeguseks juba nimekirjast kustutatud
Ma pean siis ikka arust täiesti lage olema, kui ma seda teen

Kõige problemaatilisem on leida seost nende või teiste jõustruktuuridega muidugi episteemilistele modaalsustele. Sweetser arvab, et nendeks on teatavad “arutlemise eeldused”. Johnson vaatleb modaliteete ka kõneaktide plaanis kui teatavaid “illokutiivseid jõude”, mis vastuvõtjat mõjustavad. Näiteks:

- ★ **väide** tõukab kuulajat uskuma seda, mis talle öeldi;
- ★ **küsimus** sunnib kuulajat andma soovitud informatsiooni;
- ★ **direktiiv (imperatiiv)** tõukab kuulajat tegema seda, mida ütleja soovib

Tervikuna mõistetakse modaliteete eri distsipliinides ja liigendussüsteemides väga erinevalt.

Tajupsühholoogias näiteks kannavad modaliteetide nime inimese erinevad meelelise taju liigid ise: nägemine, kuulmine, kompimine jne.

NB! Palun vaadakse läbi saidi “Ütluste semantikast” ptk-d 1.2–1.4 ja pöörake tähelepanu järgmistele asjadele:

1. Vanasõnade kommunikatiivse struktuuri vaatlemiseks kasutatakse siin kolmastmikku väide → hinnang → ettekirjutus.

2. Neil astmetel on vastavusi muude jaotustega, nagu
Roman Jakobsoni keeleliste funktsioonide tüübid;
Charles Morrisi nn. pragmaatiliste märkide liigid;
loogikaharud (st. tõeloogika ja kaks enamtuntud modaalloogikat: aksioloogiline ja deontiline).

3. Sealses kirjutises loetakse aksioloogilist (hinnangulist) modaalsust ülitähtsaks vahendavaks lülis ontoloogilise ja preskriptiivse vahel. Kuid lingvistikas, nagu nägime, pole aksioloogilist modaliteeti olemaski, see on nähtavasti kuidagi kokku kasvanud deontilise (peab / tohib / ei tohi) modaliteediga (kõneaktiilsed vasted: käsk / luba / keeld; grammatiline vaste imperatiiv: *tee / tee või ära tee / ära tee*).

4. Eri süsteemides on modaliteedi-termineile antud järsult erinevaid tähendusi. Jutt puudutab eelkõige termini **episteemiline** sisusuhteid. Lingvistikas oli see mäletatavasti modaalsuste ‘paratamatu / võimalik / võimatu’ komplekt. Modaalloogika alal seevastu termineeritakse sellesama sisuga modaliteetide komplektist lähtuvat loogikat **aleetiliseks** loogikaks, episteemiliseks loogikaks aga nimetatakse süsteeme, kus “ontoloogilisele” modaliteedile (‘on / ei ole tegelikult’) on pealistatud mingi “gnoseoloogiline” modaliteet (nt. ‘teatakse, et...’, ‘arvatakse, et...’, ‘usutakse, et...’, ‘näib, et...’ vmt.).

5. Modaliteetid pole ütluste figuratiivsest struktuurist ega ka süntaktilisest struktuurist üldsegi mitte Hiina müüri ealdatud, vaid nende vahel valitsevad regulaarsed seosed. Ptk. 1.3 ja 1.4 püüavad neid seoseid demonstreerida eesti vanasõnade näitel.

Tagatipuks on keeleteaduses käibel **mooduste** mõiste. Moodused on teisiti öeldes **kõneviisid**. Eesti keele kohta oldi pikka aega seisukohal, et selles on 4 kõneviisi: kindel, käskiv, tingiv ja kaudne. Kuid uues “Eesti keele grammatikas” on neile lisatud veel viieski kõneviis — **jussiiv** e. **möönev kõneviis**. Jussiiviks loetakse end. käskiva kõneviisi 3. pöörded, st. *gu-*, *ku-*lõpulised vormid, millel ju tõepoolest otsese, kellelgi suunatud käsu või keeluga on vähe pistmist. Kuid ka jussiiv sellisena on veel huvitav mitmes suunas hargneva tähendusväljaga nähtus:

Ah tühja, mingu ta pealegi esindab tõesti kõige pigemini “möönvat” kõneviisi,

Ei nõustu, raiutagu või tükkideks aga pigem “vastuhakkavat” kõneviisi,

Olgu olla, ei mingit juttu! on väga lähedane tavalisele käskivale kõneviisile,

Mina valagu higi, tema vedeleb ahju peal — siin võiks jussiivi pidada “etteheitvaks” kõneviisiks,

Vaadaku nüüd läbi viie sõrme sobiks “parastava kõneviisi” näiteks jne.

*

Igatahes aga on ka Sweetseri ja Johnsoni tähelepanekuist tulenev üldmoraal ikka seesama ja endine: siingi varutakse tegelikult laiendatud plaanis tõendeid Suure Ühesuunalise Voolu olemasolu kohta. Siingi liiguvad protsessid

materiaalsemalt ideaalsemale;

füüsiliselt mentaalsele;

konkreetselt abstraktsele jne.

Ning vahekord inimese “füüsilise mina” ja “seesmise mina” vahel on väga jõuline ja produktiivne põhilink, mida mööda tähendusnihked toimuvad — nimetatagu neid siis metafoorideks või metonüümiateks.